

Загреб у фольклорі та літературі *

Ліляна Марк

УДК 398.2(497.5–25)

For modern authors who often refer to traditional beliefs, Zagreb is depicted in different ways – as a sentimental, autobiographic trip through the city; Zagreb's legends are had in mind of the author from their childhood about the collision of Capitol and Grych, about the origin of the name of the Bloody bridge, about Mandushevec, about executing of Matia Gubac, about Divine Mother Lithoidal, saved from a fire, about the Black queen. The modern ideas about a city have a symbolic character: a city comes forward as a symbol of mother that protects, takes care of the children, the bright and warm feelings are related with it. Zagreb is always an open book for thousands of people, it contains many important and valuable stories.

Keywords: Zagreb, belief, legends, story, historical memory of epochs.

U suvremenih se autora koji prizivaju zagrebačku usmenu (ili povijesnu) tradiciju, Zagreb doživljuje dvojako – kao sentimentalno, autobiografsko, prustovsko putovanje gradom u kojemu se spominju i zagrebačke predaje kojih se autor prisjeća iz djetinjstva: o sukobu Kaptola i Griča i postanku imena Krvavi most, o Popovu tornju, o Manduševcu, o užarenu prijestolju Matije Gupca, o Majci Božjoj Kamenitoj spašenoj iz vatre, o Crnoj kraljici. I suvremenije su predodžbe o gradu naglašeno simbolične: grad je simbol majke koja zaštićuje i ograničuje, koja nosi i čuva svoju djecu i priziva tople, afektivne predodžbe. Zagreb je vazda otvorena knjiga tisućama jedankovrijednih i raznovrsnih priča.

Osnovne riječi: usmene predaje, legende, priča, istorijska pamet.

Презентація міста як героя, одвічної точки відліку при зародженні міфу, духовного середовища певної спільноти пов'язана із зародками західноєвропейської цивілізації і культури ще від біблійних і античних часів.

Сучасні уявлення про місто носять підкреслено символічний характер: воно виступає як символ матері, котра захищає і боронить, виховує дітей і дбає про них, з якою, безперечно, пов'язані теплі, світлі асоціації. Тому не дивно, що численні усні перекази і легенди як джерело давніх відомостей, що зберігаються в європейській традиції, ототожнюють зведення міста з його народженням, висвітлюють факти, пов'язані із заснуванням міста, походженням його назви, а отже – оповідають про події міфологічного характеру.

Проте місто має також інший показовий вимір: воно виступає як місце, що визначає специфічні риси, і як мірило життя городян – його мешканців. Назви вулиць, передмість, площ мають певні традиції, що відображають історичну пам'ять різних епох, свідчать про факти із життя далеких предків, органічно вплелися в портрет сучасного міста.

«З виникненням міста як об'єкта середовища вулиці та площі виступають відчутним, візуальним і вербальним, а від XV ст. і медійним свідченням його розбудови. Життя міста впродовж віків складалося зі значної кількості різнобарвних проявів і традицій – у віруваннях, побуті, культурі, смаках, суспільних обмеженнях тощо. Поділ міст існує вже від XVI ст., а від XIX ст. міста характеризувалися водночас доступністю і закритістю, величиною передмість і щільністю відгородженого стінами внутрішнього простору, широкими площами й вузькими вулицями, масштабністю церковних і світських залів та незначними розмірами житлових осель. Мова й оповіді, новини з околиць і міські, крики і шепіт – усе може виступати свідченням важливих подій, усе тут існує.

Такі відомості найчастіше носили локальний характер, який часто-густо обмежувався окремою міською територією. Кожне місто – це індивідуальна книга, що містить фольклорні тексти і записи з власним репертуаром і тисячами комунікативних нюансів» [40, s. 57–58].

Життя Загреба – за давніх часів і донині – обумовлене його відкритими ландшафтними просторами й тишею усамітнених міських будинків. Його мешканці збирали та переповідали різноманітні цікаві історії з міського життя, які згодом ставали легендами. Сюжети таких оповідей могли поширювати й літературні джерела, а подекуди цілі оповіді; зафіксовані в літературних пам'ятках, вони стали здобутками усної традиції і набули стильових ознак усних текстів.

З таких оповідей довідуємося про історію Загреба від його заснування і до сьогодення. Вони містять ґрунтовні описи місцевості, яскраво змальовують головні міські споруди, вулиці й площі, доповнюючи оповідну палітру реалістичними картинами або ж міфічними сюжетами. Окремі загребські легенди, їхні повні варіанти можна відшукати як в історичних, літературних, так і культурно-історичних джерелах. Подекуди трапляються оповіді про історичні події із зазначенням часу і місця.

До літературних джерел Загреб як хорватська метрополія потрапляє досить пізно, лише на початку XIX ст., разом з рухом іллірців¹. Варто зауважити, що в 1850 році Містечко і Капітолій, два окремі райони на сусідніх берегах, незважаючи на численні суперечки аж до військових конфліктів, об'єдналися в одне місто зі спільним воєначальником. Відтоді Загреб посідає центральне місце в хорватській історії та літературі². Його славетні площі: Святого Марка (пізніше Хармиця), бана Єлачича – важливі історичні місця, які ще раз доводять винятковість загребської метрополії. У літературних пам'ятках як окремий тематичний цикл фігу-

* Текст вийшов друком 2004 року в збірнику статей Загребської славистичної школи, що проходила в 2003 році.

рують спогади про події із життя Загреба, які є свідченнями історії всього хорватського народу (Мирко Богович, Август Шеноа, а згодом – Антун-Густав Матош, Мирослав Крлежа³). Загреб – рідне місто для хорватських письменників. Про це йдеться у творах, особливо в поезіях, присвячених місту, де любов до рідного краю передано мальовничими пейзажами (Драгутин Тадіянович, Добриша Цесарич⁴). Для інших митців – це місто, у якому вони хоч і не народилися, але прожили аж до смерті (Драго Іванишевич, Владо Готовац)⁵. Показовим є той факт, що образів Загреба присвячено понад 230 поезій, зібраних у двох джерелах [8, s. 5]. Здебільшого це пісні пригодницького характеру, деякі з них увійшли до золоті скарбниці хорватської поезії (А. Шеноа, А.-Г. Матош, В. Маер, М. Крлежа).

На сторінках своєї праці ми спробуємо пройтися площами й вулицями Загреба, які є визитною карткою міста, і побачити, яким чином Загреб набуває рис міфічного героя, насамперед в оповідях його мешканців, а також у художніх творах хорватських письменників.

Міста в народній уяві нерідко асоціювалися із джерелами, струмками чистої живої води, за допомогою метафори визначалася довговічність такого міста. Один з давніх народних переказів про походження міста набув нового життя в Загребі в 1987 році. Ідеться про джерело Мандушевець. Саме під час реконструкції тодішньої площі Республіки⁶ було знайдено його виток, засипані наприкінці XIX ст. «Оскільки в давнину лише деякі господарі мали власні колодязі, почесні громадяни міста часто використовували воду з Мандушевця. Шлях від Кам'яних воріт до джерела був переповнений, особливо вранці та ввечері, городянами та їхньою прислугою, які на плечах носили воду до Верхнього міста. Від назви джерела Мандушевцем у XVIII ст. називалися початок Іліці та Хармиця⁷». Міська громада протягом століття дбала про це джерело і в XIX ст. звела навколо нього металеву огорожу, посередині якої на кам'яному п'єдесталі встановила «канделябр» – високий стовп із п'ятьма гасовими лампами. З часом огорожу було зруйновано, а потім і сам стовп [51, s. 541]. Із записів і тодішнього Огляду видно, що знищення Мандушевця було боляче сприйнято загребчанами; автори дуже емоційно описують цю пам'ятку культури, зі зникненням якої пішов у небуття певний важливий відрізок майже столітнього міського життя.

Відомий дослідник історії Загреба Іван Хреститель Ткалчич, посилаючись на історичні джерела, зазначав у 1889 році, що Мандушевець згадується як *puteus Manduseuch* («шлях Мандушев») уперше в XIV ст., відтоді і трапляються згадки про нього в загребських середньовічних пам'ятках⁸. Таке джерело розташоване «в саду пані Арки на вулиці Багачевій, у напрямку до «Білої могили» біля мосту; з того струмка наповнюється «фонтан» на площі Слачича» [53]. Цей «фонтан» також називається «Мандушевець» і саме він є предметом наших зацікавлень.

Уперше згадка про джерело зафіксована в Б. Крчелича в книжці «Življenje bl. Augustina Kazoti» («Життя

бл. Августина Казотича»), що вийшла друком 1747 року на кайкавському діалекті. І. Ткалчич відтворює легенду в точній відповідності до кайкавських записів Б. Крчелича⁹. За легендою, у XIV ст., під час кількмісячної тривалої посухи висохли всі місцеві джерела й колодязі. Священик Казотич, який у той час недалеко від свого міста саме будував сховок для домініканців, звернувся до Бога з молитвою, а потім, зібравши городян в імпровізовану процесію, рушив вулицями міста, копнув лопатою трохи землі – і вода «пішла з-під землі для віковичного загребського джерела». Те джерело, як свідчить легенда, назвали «Загреб», у ньому завжди вистачало води, але частіше воно фігурувало в записах як «Мандушевець» [32, s. 51]¹⁰.

Водночас І. Ткалчич наводить ще один переказ про виникнення джерела, у якому присутні фантастичні мотиви: краєм, що нагадував пустелю і страждав від посухи, колись проїжджав якийсь пан зі своїм військом, і всі вони страшенно потерпали від спраги. Однак пан таки дістався до міста і встромив свого меча в землю, «і з неї полилася жива стрімка вода, появу якої він супроводжував словами: «поспішіть, хапайте, загрибайте» [зауважмо, що два останні слова позначають хорватське дієслово *zagrabiti*. – М. К.], а звідси, як припускають, і Загребові ім'я». Отже, тут фігурує звукова асоціація між словом «zagrabiti» і назвою «Загреб», що відповідає правилам народної етимології, використаної в легенді. Згідно з переказом, пан гукнув дівчині, що стояла біля джерела: «Мандушо, набери, загребі пригорщу води!» Так за джерелом закріпилася назва «Мандушевець» (від імені Мандуша), а за місцевістю – назва «Загреб» [32, s. 52–53].

Легенда про красуню Манду, яка джерельною водою напувала спраглих воїнів, найпоширеніша в Загребі. Варіанти цих легенд побутували ще в XIX ст.; тоді ж було зібрано й оповіді про Мандушевець у передмістях Загреба.

Перед Другою світовою війною в селах поблизу Загреба записано й видано легенди, пов'язані з виникненням міста, суголосні за змістом з текстами І. Ткалчича [32, s. 54, 56]. Дві з них, що припадають на 60-ті роки XX ст., занотував Нікола Боніфачич Рожин, дослідник нинішнього Інституту етнології і фольклористики. У його щоденнику записано, що в будівлі біля Мандушевця жив «чаклун» на ім'я Загреб, який лікував хворих водою із джерела. Збираючись до нього, люди казали: «Ідемо до Загреба-чаклуна». Тому й місце проживання чаклуна також назвали Загребом¹¹. За легендою зі Шештина, занотованою в той самий час, народ на чолі з єпископом звернувся з молитвою до Божої Матері Реметської, щоб вона почула своїх віруючих і послала місту дощ, бо панувала не бачена досі посуха. Божою Матір'ю Реметською почула прохання змучених людей, і вже перші прихожани, що завітали по дорозі додому до церкви, побачили джерело, з якого витікала вода. Єпископ наказав своїм служителям, аби вони загрибали воду пригорщами. «І з того часу місто називається Загребом» [32, s. 55]. Тут співіснують і взаємодоповнюються два мотиви: вічне і невисихаюче джерело, поява якого супроводжувалася дивом, і народне етимологічне пояснення назви міста від значення дієслів «загрибати, хапати» (хорватською – *zagrabiti*).

У селі Блату біля Загреба розповідали, що «живе під землею в Загребі» змії. Коли він ворушиться, місто трясеться. Під час його чергового руху почало бити джерело, цілющу воду якого народ загібав руками, звідки й назва місцевості [32, s. 12]. Якщо такі оповіді й були зафіксовані в письмових текстах, то при усному відтворенні вони зазнавали певних трансформацій, набуваючи ознак усних легенд.

Цікаво, що і в деяких народних піснях згадується Мандушевець. Назва «Мандушевець» у народній поезії вживається як загальна назва джерела. До пісенних текстів цей образ, вочевидь, потрапив з деяких джерел, у яких згадується загребський Мандушевець, оскільки маловірогідно, щоб ще десь існувало джерело з такою самою назвою [51, s. 541–542]. Крім того, існують записи, у яких недвозначно згадується саме загребський Мандушевець¹².

Переказ про Мандушевець було зафіксовано десь у 1960 році Н. Бонифачичем-Рожином у самому Загребі. Один з них розповіла із чужих слів Івана Фішер, яка була диригенткою і в той час жила на вулиці Деметровій, № 5 в оселі Лато Міхаловича, одного з останніх представників славетної династії Міхаловичів. Л. Міхалович був приятелем багатьох популярних живописців, найбільшим їхнім шанувальником і меценатом, крім того, понад півстоліття – відданим прихильником театрального мистецтва. Перед Першою світовою війною він спробував у своєму домі заснувати щось на кшталт інтелектуального салону, а вже після війни там збиралися загребські інтелектуали, поети, серед яких і Тін Уевич¹³. Там багато і часто обговорювали найважливіші міські події, пліткували, розповідали анекдоти, а також різні цікаві історії, серед яких і легенди про заснування рідного міста. На жаль, невідомо, від кого саме чула І. Фішер цю історію, а головне, чи була вона ознайомлена з її інтерпретацією І. Ткалчичем і А. Шеноа і вже на цій основі створила нову цілісну легенду. «Це вже не була фрагментарна оповідь, що нагадувала усні перекази неосвічених людей із загребської околиці, а дбайливо сформована, опрацьована, у якій кілька попередніх варіантів зібрано й об'єднано в окрему художню цілісність. Це був вид усних міських переказів, ближчий до літератури, ніж до усних традицій» [4, s. 72; 31, s. 58].

Моєму знайомому в Загрі'ї один дід розповідав, що «мешканець Загрі'я народжується із середньою освітою, а коли приходять на площу Єлачича й нап'ється там води, стає доктором наук». Існують також відомості, що історія про Мандушевець у 60-х роках ХХ ст. фігурувала в загребських школах на заняттях з історії рідного краю [4, s. 73]. Проте це були лише окремі, поодинокі, якісь недові знання.

Хрвой Хитрець¹⁴ у натхненній ліричній передмові до книги «Zagreb – hrvatska prijestolnica» («Загреб – хорватська першостолиця»), висвітлюючи історичні події, що відбувалися в Загребі, оживляє їх власними спогадами дитинства, згадує і почуту розповідь про Мандушевець:

«Джерела Мандушевець у післявоєнні роки не було, але назва існувала в усних переказах і в давніх пам'ятках. Зокрема, на склі німецького креденса е

зображення Рима, Берліна, Парижа, Венеції, Наполі й Загреба, на деяких загребських креденсах написано: «Харміца чи площа бана Єлачича», а мовиться, найімовірніше, про площу Республіки, яка вже фігурувала як Єлачич-плац. На фотографії було зображено щось, відгороджене залізними ґратами, а внизу написано: «Мандушевець». На наше запитання, про що йдеться, почули у відповідь історію про дівчину Манду, яка із джерела набирала рукою воду. Коли їй зустрівся спраглий воїн і Манда загребла для нього трохи води із джерела, місто стало називатися Загребом» [18, s. 17].

Цей переказ отримав власну художню інтерпретацію у творах хорватських, переважно загребських, прозаїків та поетів. Так, у ХІХ ст. А. Шеноа в нотатках до вірша «Zagreb» («Загреб») згадує, що чув цей переказ у дитячі роки. Ще недостатньо досліджено й підтверджено, чи використали А. Шеноа і І. Ткалчич однакові варіанти розповіді про Мандушевець і видали кожен свій варіант пісенної та прозової версії, чи поезія А. Шеноа опосередковано вплинула на І. Ткалчича, і він тільки її репрезентував у прозовому вигляді [46, s. 41–43].

Найвідоміша й найпопулярніша хорватська авторка історичних тривіальних романів Марія Юрич-Загорка¹⁵ свій твір «Kći Lotrščaka» («Дочка Лотршчака») з підзаголовком «Čarobna priča o Manduši zlatokosoj i postanku slavnog kraljevskog grada na sedam kula» («Чарівна притча про золотокосу Мандушу і виникнення славного королівського міста із сімома кам'яними вежами») розпочинає і завершує твір історією про те, як було врятовано зображення Матері Божої Кам'яної. Авторка, щоправда, відходить від усної традиції: створює своєрідну контамінацію з двох історій, що якраз і вводять до її роману образ міста Загреба.

Містечко, Грич, Нижнє місто – різні назви районів Загреба, розташованих на узгір'ї над площею, де струмувало джерело Мандушевець. Кам'яні обриси міста мали форму трикутника, а коли король Бела ІV «підняв його до рівня королівського міста», його «городяни з власної волі прийняли рішення своїм коштом узгір'я Містечко оточити міцними мурами» [53]. Осередок і найлюдяніше місце в тій місцевості – церква Святого Марка, невід'ємний символ давнього Грича. Забудова самого міста Загреба пов'язана з конкретними історичними фактами.

«Томо Міклошич оповідав, що св. апостол Марко проповідував Євангеліє в Загребі, і саме на тому місці розташована церква й названа на його честь»¹⁶. Цю саму історію згадує і А. Шеноа, хоча й характеризує її, як маловірогідну. Велична церква Святого Марка, побудована ще до татарської навали, уперше згадується в 1256 році, коли король Бела ІV дав дозвіл на проведення в Містечку щорічного ярмарку в день Святого Марка (25 травня). Можливо, з тих часів і походить легенда, що церкву дозволив побудувати Бела ІV і що «він сам привіз з Італії як головну пожертву лик св. Марка» [32, s. 63].

А. Шеноа згадує ту саму історію, проте додає, що на прохання городян король Бела ІV церкву «побудував на честь св. Марка, аби святий уберіг від неволі, що спіткала хорватів». Намісниками король призначив трьох

попів, запропонувавши їм вежу для проживання. За іншою версією А. Шеноа, «церква Святого Марка розташована на узгір'ї над нинішньою площею Святого Марка», тому що за часів Бели IV місто вже було зафіксоване як адміністративна одиниця і мушило мати свою церкву [46, s. 314].

Загреб. Пам'ятник Матіє Губцу

Деякі інші відомості щодо побудови й походження та виникнення і назви церкви пропонує І. Ткалчич, вважаючи, що жителі Загреба через густе заселення міста італійцями, зокрема, вулиці Венеціанської, вирішили свою величну церкву назвати на честь св. Марка, захисника Венеціанської Республіки. Переселення італійців до Хорватії сприяло розвитку торгівлі та покращенню добробуту загребчан [53].

Повертаючись до усної словесної традиції, легенд, переказів, А. Шеноа припускає, «що венеціанці побудували церкву, і дотепер Венеціанська вулиця, чи як її за старих часів називали – «Бенетачка вулиця», носить саме таку назву, а можливо, через те, що її будували італійці, то саме від венеціанських забудовників отримала вона свою назву» [46, s. 313–315].

Інша версія, запропонована І. Ткалчичем, бере свій початок від легенди про св. Марка, згідно з якою «ще за часів Папи Грегора I (590–601), коли в травні через сильну повінь околиці Риму і саме місто були підтоплені, церковник організував процесію до Маркової пам'ятки, після чого відразу істотно знизився рівень води; з тих часів і наші обивателі, щоб захистити себе від цієї грізної стихії, яку спричинили, як уважалось, Хрестові походи, шукали захисту від цього лиха у св. Марка» [53; 33, s. 62].

Із площею Святого Марка пов'язана одна з найвідоміших історичних легенд Загреба, яка побутує до сьогодні. Ідеться, зокрема, про чотири камені перед південним порталом церкви Святого Марка – залишки престолу, на якому «гарячою» короною було увінчано Матія Губця, ватажка селянського повстання 1573 року.

Переказ про страту М. Губця перед церквою Святого Марка в 60-х роках ХХ ст. в Загребі в Нижньому місті записав Н. Боніфачич-Рожин, а саме, що ланцюгами, якими тепер оповиті стовпи на Кам'яній вулиці, було зв'язано М. Губця.

Традиційні уявлення приписують і графові Артуру Нугенту із Трсата, власникові цілого комплексу будівель на розі Опатички і Кам'яної вулиці, зокрема, твердження, що цей ланцюг було привезено з Нельсонового броду і прилаштовано на мурі-огорожі садиби на Радичевій вулиці, а також на розі Кам'яної вулиці [12, s. 251].

Перекази, що тематично пов'язані з подіями ХVІ ст., записано в передмісті Загреба в середині ХХ ст.¹⁷ Це переважно короткі фольклоризовані новотвори, у яких з позицій і розуміння сучасної людини описується, пояснюється та інтерпретується зазначена подія: наголошується на реалізмі, поясненні причин-наслідків, подекуди героїв-катів намагаються виправдати. Зокрема, коли йдеться про М. Губця, кажуть: «Він не мав права поставати проти Бога і короля» [32, s. 67]. Дуже стислий, свідомо урізаний сюжет тієї самої оповіді варіюється в сучасних інтерпретаціях, до яких долучаються нові реалії – наприклад, електричний стілець, на якому закінчив життя М. Губець. «Про Матія Губця говорили, що він виступав за права селян, про битву казали, що вона відбувалась у Стубіці, а помер він на електричному стільці на площі Святого Марка» [32, s. 65].

Медведград

Ставлення до наведених вище сюжетів могло бути різним, залежно від того, чи йшлося про надію на повернення М. Губця і старих порядків, чи розглядалася провина останнього як бунтаря, що виступав проти Бога і короля [32, s. 64–67].

Сучасні письменники використовують усні народні оповіді для висвітлення конкретних історичних подій. Зосібна І. Кукулевич, зображаючи селянське повстання в Медведграді, наводить цитати з давніх історичних та літературних джерел («Істванфи» і «Габделич»), але вводить мотив не про стілець на площі Святого Марка, сліди якого ведуть у сьогоднішній день, а про корону з гвіздками і катування розпеченими кліщами, які запозичив з усної традиції. «У день страти його відвели на площу Святого Марка, поставили зв'язаного на стілець, на те саме місце, де ще вранці стояли лише чотири пласкі

розбиті камені. <...> М. Губця «коронували» нагрітою на вогні короною з гвіздками, наклали на нього гарячі кліщі, потім відсікли його короновану голову і розрубали тіло на чотири шматки, які розкидали потім на всі чотири сторони світу» [29, s. 70]. Зауважмо, що подібний запис про страту М. Губця, який побачив світ у 1840 році, є в німецькому тексті про минуле Загреба.

Історичні джерела про походження каміння на площі Святого Марка свідчать про інше, і вони згадуються в усних переказах. Проте неназиватимемо історичних фактів, які заперечили чи підтвердили б достовірність усних оповідей, через те що це для нас не так уже й важливо. Згадаємо історичні відомості лише як потенційне джерело усної традиції, яка виявилася досить життєздатною.

Загреб. Вежа Лотришчак

Історик Джура Сабо, наводячи відомості про походження каміння на площі Святого Марка, двічі згадує також історію про «коронацію» М. Губця. На площі Святого Марка, на місці, де перебувають «залишки престолу», був Маріїн стовп, дозвіл на побудову якого дав сенатор Гіацинтії у XVIII ст. «Це була складна конструкція із зображенням Марії на стовпі, навколо – лики св. Йосипа, а також Івана Мученика, Івана Євангеліста та Івана Хрестителя, а над ними – хорватське узгір'я. Його тепер не існує, проте залишилися камені фундаменту, які зараз є основою «престолу» Матія Губця». Стовп розбили й розібрали в 1869 році у зв'язку з приїздом імператора Франца Йосифа I до Загреба. На честь короля було споруджено фонтан, а від «того складного й великого стовпа і сліду не лишилося, лише камені, що лежали біля його підніжжя, про них заговорили пізніше як про залишки престолу Матія Губця. Але й ці камені прибрали з їх початкового місця» [44, s. 54, 97].

Сюжет про страту М. Губця перед церквою Святого Марка в Загребі з'являється доволі рано у творах хор-

ватських письменників, а згодом до своїх творів його залучають Й. Габделич, М. Богович, А. Шеноа та М. Крлежа. Деякі картини, епізоди, інколи навіть цілі речення в літературних творах (величання М. Губця «селянським королем», залізна споруда, що її побудовано перед церквою Святого Марка, розпечена залізна корона на голові бунтівника, залізні кліщі, якими катівники четвертували його тіло) доповнюються ситуаціями з усної народної творчості¹⁸.

Цікавими є також місцеві перекази про змія, який жив біля джерела. Вони пов'язані із загребською площею Святого Марка. Згідно з розповіддю Матія Валявця – упорядника першої збірки хорватських оповідань (1858), на цій площі колись було джерело, біля якого жив змії. Учні місцевих шкіл бачили, як він опускається, а згодом піднімається з нього. Один із школярів хотів заскочити на змія, але інші вмовили його цього не робити, узяли із землі каміння й почали кидати ним у змія [32, s. 69]. Нині на площі Святого Марка не залишилося навіть згадки про це джерело, проте відомості про нього зафіксовано в 1806 році, коли міському магістратові запропонували знести церкву Святого Марка, оскільки вона «замала і тісна, від гробниць може піти отрута до церковного колодязя». Оповіді про змія і джерело тематично перегукуються із численними іншими історіями – про розбійників-грабіжників і їхні битви зі змієм. Зафіксовані вони переважно на північно-західних територіях Хорватії і сусідніх землях. Ці перекази в Загребі пов'язують зі спорудою на Капітолії [22, 38].

У міському центрі, осередкові суспільного й політичного життя в XIX – на початку XX ст., можна було почути й багато інших історій, що стосувалися, скажімо, вежі Лотришчак, якою опікувалися багаті сенатори. У її мурах переховувався Бела IV, коли рятувався від монголів. Від нападу турків загребчан рятувала міцна гармата, яка вистрілила саме із цієї вежі. Розповідали також, що мешканці Загреба відьом та різну нечисть замикали в Поповій вежі [32].

Біля самих південних кріпосних стін, поблизу вже згаданої вежі Лотришчак і палацу Дверця, був знаменитий південний «променад». Там як учні, за свідченнями Мілана Шеноа, сина Августа Шеноа, Іван Ткалчич і Август Шеноа грали «ув'язненого і охоронця», саме там А. Шеноа під час спільної прогулянки наштовхнувся на ідею написати й видати масштабну працю про історію Загреба [34, s. 36]. Це саме те місце, де стояв газовий ліхтар на Гричі, про який письменник Векослав Маер¹⁹ склав пісню про старий Загреб, якого більше немає. В. Маер у своєму прозовому творі «Iz dnevnika maloga Perice» («Із щоденника малого Періці») (1942) відтворює тепло та своєрідний шарм повсякденного життя міста. У цьому «Щоденнику...» з прихильністю і любов'ю змальовано будні пересічних загребських жителів, їхні оселі та міські установи періоду між двома війнами – такими, якими вони поставали перед малим Періціою (ідеться також про фільм Креше Голика (1970) під назвою «Тко pjeva zlo ne misli» («Хто співає, не має поганих помислів»), в основу якого було покла-

дено прозові твори В. Маєра, а фільм і досі лишається найпопулярнішим на теренах Хорватії).

Побутують місцеві перекази про Малі ворота – «Дверцята», через які з південної «променади» потрапляли до міста. Ворота були надто маленькими, через них не міг проїхати навіть віз, звідси й невеликі розміри палацу, що отримав назву, яка збігалася із назвою воріт – «Дверцята». Існує легенда про його господиню – веселу графиню Буратті – та окремі, таємно побудовані сходи, через які можна було дістатися до «Дверцят». Таємні двері, що виходили на нинішню вулицю Штроссмаєра, було вдало замасковано, а другий вихід містився не де-небудь, а під ліжком у спальні графині. Коли з дверима було щось негаразд, їх лагодив молодий майстер з М'ясницької вулиці [32, s. 72].

На вулиці А.-Г. Матоша в будинку № 7 був відомий загребський бароковий аристократичний салон Оршич-Раух (нині там Хорватський історичний музей). Будівлю в 1764 році купив і оздобив Зигмунд Войкович, який за рік до того отримав графський титул і змінив прізвище на Войкофф. На даху будівлі, саме посередині, розміщено дворянський герб Войковича (рука з мечем і три корони над нею). Коли споруду добудували, невідомо. Проте 1772 року будівля Войновича-Войкоффа була об'єктом судової суперечки із сусідом-пекарем Андрієм Без'яком з М'ясницької вулиці (№ 34), «який свої стіни побудував так високо, що закривав половину вікна верхнього поверху пана графа» [12, s. 181–182]. За переказом, «рука з мечем, яка виринає із хмари на гербі, уособлює графа, котрий погрожує сусідові з пекарні, який димів перед палацом, випікаючи хліб для городян» [32, s. 18–19].

Із палацом Єлачича – спорудою з колонадою в класичистичному стилі, однією з краших і найскладніших будівель загребського Верхнього міста на Деметровій вулиці, № 7 – пов'язана класична історія з привидами. Біля палацу містилися залишки міських укріплень – похмура стара вежа, яка надавала споруді таємничості. «Ще на початку ХХ ст. жителі Верхнього міста були твердо переконані, що нічні контури будівлі з вежею, а також крики сови з величезного припалацового саду не випадково “будять” їхню фантазію. Пошепки старі люди переказували легенди, що єлачичевою вежею подорожує “біла пані”, чиясь неприкаяна душа» [20, s. 32].

Чудотворний порятунок зображення Божої Матері під час пожежі чи дивовижні й незвичні візії, пов'язані із цим зображенням, – невід'ємна частина і поширений сюжет легенд і переказів Загреба. Найпоказовішою в цьому аспекті є легенда про чудотворну ікону Божої Матері, яку тематично пов'язують з подією, що відбулася біля Кам'яних воріт 1731 року. Історію про дивовижний порятунок ікони Божої Матері на Кам'яних воротах уперше згадує Б. Крчелич у творі «Аппуата» («Аннуама»):

«На початку 1731 року Загреб охопили сильні пожежі, що знищили значну частину Верхнього міста і Капітолія. <...> Саме із цими пожежами пов'язана та подія, про яку хотілося б розповісти: посеред полум'я залишилася забута ікона блаженної діви Марії, яка

нині, завдяки зусиллям побожної вдови якогось маляра, опинилася на верхівці міських воріт. На згарищі, покритому попелом, оскільки вогнем було повністю знищено вхід до приміщення, ікону було знайдено цілою і неушкодженою. За три дні після рятувальних робіт її дістали з попелу» [32, s. 70].

Б. Крчелич записав цю історію як сімнадцятирічний свідок події, тому це твердження можна визнати достатньо об'єктивним. Згодом цей запис став основним (а подекуди і єдиним) достовірним джерелом, що підтверджувало правдивість при відтворенні згаданої події. На нього посилаються всі дослідники наступних періодів, пояснюючи виникнення і поширення цієї легенди. Це була, безперечно, точка відліку для подальшого існування легенди в усній народній традиції і в хорватській літературі зокрема [34, s. 357–380]²⁰.

Король Святий Стефан

Можливо, що такому тривалому життю цієї історії сприяла мальовнича місцевість, де перебувало зображення: олтар зі згаданим малюнком містився під склепінням останніх збережених старих воріт, які називали Кам'яними і через які потрапляли до середньовічного Містечка, теперішнього Верхнього міста. Це зображення можна побачити на всіх листівках, у туристичних путівниках, монографічних дослідженнях, присвячених історії міста, воно нерідко виступає як мотив для творчості хорватських художників.

Від 31 січня 1991 року, 260-ї річниці пожежі біля Кам'яних воріт, день дивовижного порятунку цієї ікони відзначають як міське католицьке свято, а Матір Божу Кам'яну кардинал Франьо Кухарич проголосив захисницею Загреба. З того часу щороку 31 січня чудотворне зображення загребської захисниці відносять до кафедрального собору. Після уславлення й возвеличення Матері Божої Кам'яної святкова процесія з іконою святої проходить площею бана Єлачича, вулицею

М'ясницькою до Кам'яних воріт, під дах яких вона знову повертається. Ця ікона нібито символічно єднає два колись розрізнені райони – Капітолій і Містечко.

З усіх хорватських письменників досконалий літературний образ Загреба створив саме А. Шеноа. А.-Г. Матош так висловлювався про його ставлення до міста:

«Шеноа заглибився в середньовічні загребські реалії. У Хармиці й на Капітолії спостерігав за господарями, городниками й садоводами. Дитинство і все подальше життя він зберігав іллірське романтичне натхнення, зумів вловити глибокі таємничі звуки, що лунали з давнього кафедрального собору, тіні якого, можливо, досягали і його рідної домівки. А він усе мріяв про ті дивовижні рухи, мріяв злитися з тими мужиками, попами, сливарями, згадував Капітолій і старий Грич на тому березі, й Гордуг, і Чорну королівну, і Кривавий міст, Окич і Медведград, який виблискував на золотому сонячному світлі, відливав зеленим на широких узгір'ях, відлунювався блідим світлом кісток мерців... А коли вже Шеноа намріявся, почав і писати» [1, s. 84].

Про А. Шеноа А.-Г. Матош згодом скаже: «Ти – розум берега Грича, внутрішнє його світло, що сяє яскравіше при згадці про загребський ярмарок і базар. – Хай живе Загреб! – скажеш ти. – І Загреб житиме. Міста без своїх поетів і співаків – це вже не міста» [39, s. 42].

Незважаючи на глибоку любов до Загреба, А.-Г. Матош виступав і його першим критиком. Як справжній загребчанин, він повертався до нього й у своїх поетичних візіях, і фізично після європейських подорожей. Удливий, злостивий, критичний, цинічний, іронічний, він опирався чарам цього міста, а потім знову по-дитячому закохувався в нього, у його простори. Подарував йому свої найкращі вірші та прозу. Наведемо тільки частину сентиментальної прози А.-Г. Матоша. Під час одного зі своїх повернень до Загреба він згадує Грич, з яким пов'язує своє дитинство, згадує людей, з якими він зустрічався (Івана Мажуранича і його племінника Франа, уже згадувану графину Буратті), хорватську історію, яка органічно пов'язана з кожною вулицею, будинком, дзвіницею. Згадує також Кам'яні ворота: «Під вежею біля воріт Старого міста сяє і виблискує старовинними прикрасами і величним промінням іспанська ікона в темному трояндовому ореолі і в золоті молитов, у дощі із сирітських сліз і гіркоти. Як дитячий сон, сяє над низькими, чорними, німецькими, бабськими й жебрацькими молитвами ця зірка, небесна троянда, Любов, Дівчина і Мати, Марія – захисниця хорватського війська, Марія – наша загребська Пані» [39, s. 41–42] ²¹.

Осередком загребського церковного життя був Капітолій, що розміщувався на узбережжі на схід від Містечка. Цей простір окреслюється Загребським кафедральним собором, стольною церквою Загребського верховного єпископату, свічковим осередком, франевським святим станом.

Про міський кафедральний собор побутує легенда, у якій розповідається, що в найвіддаленішій східній частині Козелина берег укритий лісом, на початку століття

там були незначні залишки середньовічної будівлі. Розповідають, що на місці Козелина колись стояло місто, володар якого носив ім'я Козелач. Із кам'яних залишків побудовано стольну церкву в Загребі. Люди стояли ланцюгом, передавали з рук у руки камені з міських воріт [17, s. 259]. Це досить типова легенда про побудову людьми великих споруд за допомогою перенесення вантажів ²².

Перша загребська церква – культурний осередок, територіально розташований на великій площі, – названа на честь (як і подібні у Відні та Будапешті) св. Стефана, угорського короля, канонізованого в XI ст. як захисника новоствореного Загребського єпископату, а також св. Ладислава і Вознесення Богородиці Марії. Існують відомості ще з 1217 року, що до дня святкування цієї визначної події народ приїздив до Загреба не лише для того, щоб прославляти захисника єпископату, але й щоб влаштувати ярмарок, який тривав 14 днів. «Цей звичай частково побутує в Загребі й нині. За тиждень до Святого Стефана, уранці, коли пролунає перший дзвін на дзвіниці та буде вивішено прапор на честь свята, можна говорити про його початок, і триватиме воно, доки мине один тиждень після свята, тоді знімають прапор» [53]. Як глибоко королівські звичаї увійшли до загребського життя, свідчать детальні описи у творах хорватських письменників: Августа Шеноа, Августа Цесарця в «Tonkina jedina ljubav» («Єдина любов Тонки») ²³, Мирослава Крлежі в «Kraljeva» («Королівська»).

Спогади про цей день збереглися і в Марії Поланович-Францекович, яка, за її словами, «народжена в Загребі (1897) і хрещена в день Святого Марка» ²⁴. Вона детально розповідає про Королівське свято, «яке відбувалося щороку і завжди тривало 8 днів. Народ приїжджав з усіх регіонів хорватської землі, і це було щось незабутнє». Її спогади про щорічний паноптикум і святкову панораму пов'язані також з гарячим повітрям і порохом, що супроводжували святкові стрільбища; незабутні враженнями від видовища з розпилювання дерев, яке відбувалося за відчиненими для глядачів воротами; витонченими танцями й дитячими хороводами; запахом печеного м'яса й пива; смаком медовухи; святковим наметом, де дитина за одну монету, а дорослі за соліднішу суму могли подивитися на двоголову жінку, дівчину-русалку; виставами, які організатори називали комедіями, де чоловік завжди «викривав коханця дружини», і це викликало сміх ²⁵.

Яскраві спогади про Королівське свято з 80-х років XIX ст. наводить також інженер Джуро Ерліх. Вони доповнюють попередні, зафіксовані Марією Поланович-Францекович, і свідчать про те, що Королівське свято було справді священним дійством, яке істотно впливало на життя городян. Окрім згадок про минуле, найчастіше про дитячі роки, ці сентиментальні історії переносять нас із сучасності в добрі старі часи, що істотно відрізняються від нинішніх.

«Добре пам'ятаю з мого дитинства, що Королівське свято у 80-х роках минулого століття завжди було визначною подією в житті Загреба та його провінції. Звідусіль

наїжджала сила-силенна людей до міста. <...> Тут були веселощі та розваги! Від намету до намету, від видовища до видовища: тут вам були і цирк, і атракціони, і тир, і веселі комедії, – отак це все відбувалося. Перший пересувний кінотеатр заявив, анонсуючи себе, що з'явилися «живі картинки». <...> Сьогоднішній королівський ярмарок і близько не нагадує колишніх подібних подій. За часів, коли кафедральний собор виставив знамена на старій тьмянній дзвіниці із зеленим пошарпаним заслоном навколо купола і коли сильний дзвін попередив, що настав день, який переде найбільшому Королівському святу і ярмарку на честь найголовнішого церковного патрона, місто, завжди таке тихе і спокійне у своєму провінційному житті, що нагадує сон, прокидалося. Усі виходили на вулицю, чути було голосні розмови, всюди галас, пісні під тамбури і гайди. Великий потік, у який вливалися люди, кружляв вулицями, підганяючи їх до центру міста, цілі хмари пилюки весь час підіймалися, а над ними височіло місто з багатьма дзвіницями – старе, чорне, але якесь тепле і легке. Це все вже минуло. Це було і відійшло назавжди».

Загреб. Церква Святого Франьо на Капітолії

Драматичний твір М. Крлежі під назвою «Kraljeva» («Королівська»), написаний у 1915 році, уперше надруковано у виданнях «Hrvatska rapsodija» («Хорватська рапсодія») (1918), а потім у книзі «Legende» («Легенди») (1933). Його перша театральна постановка (1955) нагадувала звичайний концерт. Дія відбувається саме на королівському ярмарку однієї святкової ночі в передвоєнному Загребі. У перших епізодах твору постає панорама святкового ярмарку з репліками анонімних учасників, розмови яких не зафіксовано так, як це має бути за канонами традиційного діалогу. В інших поступово характеризуються окремі персонажі, історія котрих частково влітається в загальну канву драматичного твору, наприкінці якого долі окремих

героїв знову губляться в оповідній структурі, а глядач (а ще більше – читач, оскільки фіксовані діалоги виступають важливою частиною тексту) усвідомлює, що страшний бунт виник унаслідок численних, проте типових особистих людських трагедій. Розповіді про них з мовчазною покорою чекають свого часу, коли чиясь дієва рука (у цьому випадку – авторська) подарує їм реальний візуальний образ [27, s. 488]. У тій атмосфері та багатстві анонімних голосів у творі відчувається залучення численних усних переказів, які відтворюють особисті спостереження очевидців королівського ярмарку.

У Загребі та його околицях аж до середини ХХ ст. побутували розповіді про «чорних учнів». Ця назва зафіксована Б. Крчеличем ще у ХVIII ст. Найімовірніше, вона утворена шляхом метонімічного перенесення – ураховуючи чорний колір одягу учнів. Відповідно до середньовічного шкільного устрою, уважалося, що майбутній священик має закінчити 12 класів, серед них чотири з граматики, два – з гуманітарних дисциплін, два – з філософії і чотири – з теології, отже, загалом 12. 13-го класу не існувало. Проте в народі побутувала думка, що деякі учні «чорної школи» закінчили і так звану «тринадцяту школу», стали чаклунами, могли літати в повітрі, на змії, наганяти хмари, а отже, робити речі, ворожі християнству, використовувати надприродні сили. Замість назви «чаклун», «чародій» у деяких притчах використовували вислови «чорний учень», «учень чорної школи», «чорнокнижник»²⁶.

Життєздатність і поширення вірувань про чаклунів та їхню чарівну силу підтвердив у 1840 році кайкавський автор Ігнацій Кристіянович, який у своєму часописі «Danica zagrebečka» («Даниця загребська») у віршованих рядках виступив проти забобонів, пов'язаних з тим, що учень чаклуна може викликати хмари [22, s. 276].

«Чаклуном ставав учень, який закінчував 13-й клас у Загребі. Він умів викликати хмари, міг злітати в повітря на мітлі. Чаклуни все про всіх знали, усі таємні речі. Вони були і віщунами, розумілися на лікарських травах, лікували людей». Поширеним був сюжет, у якому розповідалося, що «чорний учень» демонструє свої знання стосовно якихось заборонених речей; найчастіше викликає хмари у власному дворі, а батько його суворо, іноді навіть смертю карає за те, що він не усвідомлює, що не можна чинити зла [32]. Утім, існує й інше тлумачення назви «чорна школа»: саме із цим значенням пов'язана розповідь про дім загребського каноніка Франьо Філіпповича, який десь у 1573 році, уже після турецької навали, прийняв іслам і взяв турецьке ім'я Мехмед. Єпископ Драшкович його через це прокляв, розбив вікна і двері в його оселі, а всі стіни розмалював чорною фарбою. Двома роками пізніше єпископ забрав цю будівлю для школи і семінарії, наказавши побілити кожен кут у ній, «але за нею закріпилася в народі погана слава. З чорного дому з'явилася чорна школа (семінарія), після закінчення звідти виходили чорні учні (клерики)» [52, s. 212]²⁷.

Подія, що сталася з Філіпповичем, – це історичний факт. Її зафіксовано в 1574 році; відтоді, вірогідно, і беруть

свій початок народні перекази про неї, з нею пов'язана й сама назва – «чорна школа». Цю оповідь було надруковано в «Загребській католицькій газеті» 1861 року.

Переказ про знищення речей з дому Філіппа (Філіпповича) А. Шеноа вводить до свого найвідомішого роману «Zlatarevo zlato» («Золото ювеліра»), уперше надрукованого в 1871 році, через десять років після згадки про подію в І. Ткалчича в «Hrvatskom katoličkom listu» («Хорватській католицькій газеті»). У романі А. Шеноа описано сцену, у якій священник стоїть на площі перед кафедральним собором і спостерігає за цією картиною. Оповідачем виступає Грг Чоколин, котрий розповідає присутнім про події, свідком яких був сам. Розповідь Грга не завершено, оскільки на площі з'являється Павел Грегор'янець (Дора, героїня твору, була там уже із самого початку розповіді). Напруження зростає аж до тієї миті, коли священник вривається до будинку, фарбує стіни в чорний колір і підпалює його. У кульмінаційному моменті, коли через священника біля оселі запанував безлад і коні почали неконтрольовано скакати по площі, А. Шеноа свою героїню Дору позбавляє смертельної небезпеки – благородним рятувником стає П. Грегор'янець, що згодом закохується в неї. Тут завершується введена новела і починається історія про кохання. Завершальна частина опису тієї славнозвісної події також нагадує усні перекази: «На Капітолійській площі тліла будівля, подвір'я Філіппа ставало дедалі спустошенішим, до чорних стін додавався чорний колір пожежі, що символічно виступав страшним нагадуванням про зраду і праведну помсту, цю оселю і зараз не називають інакше, як «чорна школа»» [47, s. 27–28] ²⁸.

Франівський монастир розташований на Капітолії вже від середини XIII ст., однак, за легендою, він там був ще за часів засновників роду св. Франьо Азійського, який помер у 1226 році. Розповідають, що св. Франьо, повертаючись разом зі священником Люмінатом з Палестини, ненадовго затримався в Загребі, зупинившись у багатой вдови Каті Галович. На місці, де був її дім, тепер у Франівському монастирі ікона із зображенням св. Франьо. Саме тоді, як розповідається у легенді, св. Франьо благословив і Галовичкине джерело, яке й сьогодні розташоване на території монастиря.

Насамкінець історія, «як на Галовичкине прохання було відправлено за чотири роки до її смерті Гргу і священника Ортоласа до Загреба. Їм Галович подарувала вже згаданий свій маєток, на місці якого згодом було побудовано монастир і церкву» [32, s. 83].

Капелу пізніше заснувала й розкішно оздобила Хелена Пагачич. На невеличкій території капели – барокової споруди, завершеної в 1683 році, – є 24 настінні зображення, на яких відтворено найвизначніші моменти із життя св. Франьо. Серед них і Катарина Галович, разом із Франьо і його супутниками, перед Загребським кафедральним собором.

Кажуть також, що на св. Франьо у Врбачі напали селяни і забрали плащ, а він їм устиг тільки сказати: «Ой, ви, ниці горобці! Горобці!» [від хорват. Vrabac

(кл. форма vřabaće) – горобець. – М. К.] Від тієї смішної пригоди, згідно з народною етимологією, і бере свій початок сучасна назва села Врбаче [32, s. 83].

Такий самий переказ переповідає й Исидор Кршнявий ²⁹ у другій частині свого роману, присвяченого життю й діяльності Франьо Азійського, «Vožji sirotan» («Божий сирота») (перша частина роману називається «Vožji vitez» («Божий витязь»)) [28, s. 135–140]. І. Кршнявий до свого роману залучив розповідь про перебування св. Франьо в Загребі як рівноправну частину його святої біографії, не піддаючи сумніву її достовірність. Розповідь відтворено як справжню легендарну оповідь. Вона сповнена деталей про перебування Франьо в Загребі, про його спілкування із загребчанами і майже нітрохи не відрізняється від інших частин роману.

Капела св. Дизми (Дизмуша, як її називають загребчани) стоїть і тепер на розі Нової Вісі та вулиці Дегена, навпроти основної вежі Капітолія; ця будова – архітектурний витвір Івана Зебця, загребського каноніка початку XVIII ст. Нині це міський виставковий простір. Із цим місцем пов'язана загребська легенда про чуму. У ній розповідається, що країну охопила чума, і магістрат прийняв рішення, що кожного року із Загреба має йти процесія через Слеман до Марії Бистриці й тоді пошесть мине. Далі йдеться про те, що одного з мандрівників чума залишила тоді, коли він зупинився біля церкви святого розбійника Дизми на початку Нової Вісі, тобто перед ворітьми Капітолія, де тепер аптека, а оволоділа розбійником хвороба на місці покарання, де вже кілька днів висіли злочинці як нагадування для всіх, хто приїздить до міста з лихими намірами ³⁰, – чума ніколи не повинна увійти до мирного міста.

Історичні записи засвідчують, що замикання всіх міських воріт, крім воріт Капітолія, як захист міста проти чуми в 1647–1648 роках, дало все-таки позитивні результати. Чума була поширена в передмісті, потім на Потоку (сучасна вул. І. Ткалчича) і на Шоштарській вулиці (північна частина теперішньої площі Єлачича і нижня частина вул. Радичевої), постраждала також територія Капітолія, особливо Нова Вісь. Однак у самому Верхньому місті ніхто не захворів на чуму, і в цьому не останню роль відіграло те, що місто припинило всі контакти з передмістям.

Розповідають, що в ті часи в передмісті жив священник на ім'я Мізерич, який сповідував, причащав і здійснював помазання хворим на чуму. «Того священника, незважаючи на смертельну небезпеку, чума оминула» [23, s. 45].

Чума фігурує і в оповідях про реметського селянина, який возом завіз її до Ремета, але не впізнав. Нагодував її, дав можливість зігрітися, а наступного ранку вивіз із Ремета через Загреб Савським мостом. За цей гарний учинок чума обіцяла його домові сім років миру і добробуту. Наступного дня в Реметі почала лютувати чума, помирили люди, пропадало добро, а неушкодженим і здоровим залишився лише той селянин і його оселя, він «міг усіх переносити на площу в Загребі» [32, s. 85–86].

Це була насамперед зворушлива подорож іншим, давнім Загребом. У сучасних авторів, які звертаються до загребської усної народної традиції, місто змальовано в описі сентиментальної автобіографічної подорожі, у якій згадуються загребські міські легенди, відомі авторіві ще з дитинства: про зіткнення Капітолія і Грича, про виникнення назви «Кривавий міст», про Мандушевець, про страту Матія Губця, про Божу Матір Кам'яну, урятовану з вогню, про Чорну королівну [19] ³¹.

Водночас в окремих авторів відчувається певне іронічне ставлення до власної історії. Національну історію вони пародіюють у стилі сучасних постмодерністських і псевдоісторичних романів, як, наприклад, робить це Іван Кушан у своєму романі «Medvedgradski golubovi» («Медведградські голуби») і Х. Хитрець у збірці оповідань «Zagrebačke legende» («Загребські легенди») ³² (детальніше про це – у статті Л. Маркс [36]).

У сучасній прозі (яка не популяризує передусім події із загребської історії) Загреб більше не виступає теплою згад-

кою про минуле, тепер це місто, здатне поглинути самого себе (Р. Маринкович), жакхливе місто, сповнене бруду і нечистот, похмуре місто цинічних інтелектуалів і мізантропів на кшталт Ервіна Лакошта з роману Далібора Цвітана ³³ «Polovnjak te Ervin i ludaci» («Половняк, або Ервін і божевільні»). Для нього міські реалії, такі, як Тушканець, Зріневець, Капітолій «спопеліли від поглядів» «мільйонів післяполуденних зівак». Внутрішня спустошеність головного героя проєктується на все, що його оточує.

Літературні враження про місто змінюються. Так само, як і сучасні усні міські перекази тепер пов'язані з територіями, на яких вирує прискорене міське життя, висока література описує також урбанізоване населення, трамваї та передмістя, яке поглинається містом. Зрештою, кожен, хто в певний період свого життя ходив загребськими вулицями, має право на власний Загреб, на особисту розповідь за своєї участі про нього. Отже, Загреб – завжди відкрита книга для тисяч однаково важливих і цінних історій. Проте це вже інша тема.

Примітки

¹ Іллірцями називали представників хорватського народного руху (руху під назвою «іліїризм») у першій половині XIX ст.

² Художні твори, що були поширені раніше на цьому просторі, носили переважно релігійний характер і були написані латинкою та кайкавською мовою. Можна виділити лише поодинокі драматичні твори, написані кайкавською, де звертаються до Загреба і усних традицій, пов'язаних з ним: «Чорна королівна» (1858) Йосифа Фреденріха; «Матіаш і чарівник-диякон» (прем'єра вистави відбулася в 1804 р.) Титуша Брезовачкого – твір, пам'ятний насамперед своїм зображенням загребського міського середовища на межі XVIII–XIX ст.

³ Мирко Богович – хорватський письменник і політичний діяч (1816–1893). Як політик, у молоді роки виступав проти влади абсолютизму, був прихильником іліїрського руху. Август Шеноа – хорватський письменник (1838–1881). Основний представник і теоретик питання про роль літератури в житті суспільства; не випадково період переходу від романтизму до реалізму в хорватській літературі називають «добою Шеноа». Крім романів і оповідань, писав також фейлетони, критичні статті, сатиричні твори, поезію. Антун-Густав Матош – хорватський письменник (1873–1914), представник хорватського модернізму, у творчості якого органічно поєднуються традиційне і новаторське, модерністичне. До літератури насамперед увійшов як поет і фейлетоніст, а згодом – як новеліст і автор подорожніх щоденників. Мирослав Крлежа – хорватський письменник (1893–1981), різнобічна письменницька особистість, одна з найважливіших фігур хорватської літератури XX ст.

⁴ Драгутин Тадіянович – хорватський поет (1905–2007). Добриша Цесарич –

хорватський поет (1902–1980).

⁵ Драго Іванишевич – хорватський письменник (1907–1981). Владо Готовац – хорватський письменник і політичний діяч (1930–2000).

⁶ Тепер ця площа має назву площа бана Слачича.

⁷ Коли в 1759 році вибирали герби, Мандушевець увіковічили на гербах загребських поважних сімей. Згодом на гербі Королівства Хорватії, Славонії і Далмації з'явилось зображення щита зі скелею, з отвору якої ллється вода [51, s. 541].

⁸ Мандушевець був не звичайним джерелом, а невеликим потоком, який упадав у більші потоки Медведчак і Церковник в основному там, де Багачева вулиця перетинається з площею бана Слачича. Джерело здавна привертало увагу громади; воно було єдиним місцем, де мешканці передмістя Загреба добували питну воду.

⁹ Августин Казотич – домініканець і теолог, чудовий оратор, загребський єпископ упродовж 1303–1318 років. Перший хорват, якого свята церква проголосила блаженним.

¹⁰ Б. Крчелич описує у своєму літопису страшну посуху, яка вразила хорватські землі в 1651 році: «Висохли майже всі джерела з питною водою, і Мандушевець був сухим, а в потоці Медведчак було трохи води. Її не вистачало для пиття» [38]. Це ледь чи не єдиний спогад про Мандушевець, коли в ньому не залишилося води.

¹¹ Оповідь була відтворена в Реснику в 1967 році Анною Попелняк, матір'ю фольклориста Стефана Попелняка, який стверджував, що особисто йому відома ця історія і що її розповідали в селі; вона дуже вплинула на його подальше життя [29, s. 57].

¹² Одне з «історичних перескакувань», як їх

назвав Шимчик. Тематично воно перегукується з історичними переказами про захоплення турками Загреба. Бажання турецького паші осквернити і принизити єпископський двір і загребську кафедральну церкву, а коня напувати із джерела Мандушевець, повністю відповідають намірам паші стосовно загребчан і переказам про перебування паші в Медведграді [29]. Цей мотив суголосний численним варіантам історичних переказів про захоплення турками хорватських і європейських міст (Джурджевац, Граз, Відень).

¹³ Тін Августин Уєвич (1891–1955) – один з найкращих хорватських поетів, критик, перекладач.

¹⁴ Хрвой Хитрець (1943) – хорватський письменник, автор творів для дітей і юнацтва, цікавився історичними фактами, звертався до тем, пов'язаних із життям Загреба.

¹⁵ Марія Юрич-Загорка (1873–1957) – перша професійна хорватська журналістка і письменниця з великою, вельми популярною художньою спадщиною. Вона черпала сюжети для своїх любовних творів з національної історії.

¹⁶ Згадки про перекази в Т. Міклошича, так само, як і в Б. Крчелича, запозичено в І. Ткалчица [50].

¹⁷ Джерела цих і подальших переказів із Грачана, села біля Загреба, підготувала і видала в Щорічнику Інституту етнології і фольклористики м. Загреба Дивна Жечевич. Мотиви про страту Матія Губця поєднуються в цих текстах найчастіше з мотивом правди, яку втрачено разом з М. Губцем, але яка ще повернеться.

¹⁸ Детальніше про це мовиться в працях Л. Маркс [32, s. 397–414; 33, s. 25–41].

¹⁹ Векослав Маср (1900–1975) – хорватський поет і новеліст.

²⁰ Божа Матір з Кам'яних воріт врятувала, згідно з оповіддю під назвою «Божа Матір з Кам'яних воріт і сливи», мешканців Загреба від турків, захистила дочку загребчанина, який у 1930 році на площі Слачича вбив поліція.

²¹ Щодо творів А.-Г. Матоша про Загреб читайте детальніше в романі А. Шеноа «Золото ювеліра» [47].

²² Солін, згідно з віруваннями, побудований із каменю зі старого міста Гардун. Для перенесення каменю було поставлено військових, які стояли на відстані метра один від одного і передавали камені з рук у руки; вони мали стояти так доти, доки місто не буде побудовано [7, s. 169]. Подібна легенда пов'язана і з будівництвом міста Сараєво, як розповідає особа на ім'я Шахі Джиран: «При побудові стояли люди один біля одного, і камені один одному передавали; замість хліба і води, як переповідають, вживали сіль і молоко, а також, як деякі казали, ще і яйця» [39, s. 158].

²³ Август Цесарець (1893–1941) – хорватський письменник, публіцист і громадський діяч.

²⁴ Наводиться відповідно до магнітофонного запису Майї Бошкович-Стуллі «Розповіді Марії Поланович-Францекович у Загребі» (1965) (зберігається в архіві Інституту етнології і фольклористики (Mgtf. IEF 86).

²⁵ Св. Стефан виступав захисником новоствореного загребського єпископату вже від 1217 року, саме з того часу 20 лютого народ святкував у Загребі не лише день святого захисника, а й відкриття ярмарку. Свято тривало 14 днів – тиждень до дня Святого Стефана і тиждень після. «Цей звичай збережено й до сьогодні, за тиждень до дня Святого Стефана вранці сильний дзвін на дзвіниці сповіщав про початок великого ярмарку, так само і за

тиждень після дня Святого Стефана» [52]. Як глибоко це свято увійшло до життя загребчан, опосередковано свідчить і його відтворення у згаданих художніх текстах хорватських письменників: А. Шеноа, А. Цесарця, М. Крлежі та ін.

²⁶ Ягич тлумачить значення слова *grabancijaš* від слова *čaranja* – «чари»: *Grabancijaš* утворюється від слова *grabancia* із закінченням *-aš* (як *ošterijaš* від *osteria*, *kartaš* від *karta* тощо), а слово *grabancia* ніщо інше, як запозичення з італійської мови, де поряд із формою *negromanzia* масмо і спотворену форму *gramanzia*. <...> У цьому розрізі вже Білостенець правильно пояснював ту форму. Він наводить <...> такий переклад: «Чарівник, який оживляє душі заклинанням, вони тоді за ним ідуть». Така нотатка важлива і підтверджує, що в ту добу, XVII ст., у хорватів з того краю слово *grabancijaš* було добре відомо [19, s. 274, 275, 278–279]. Такі ознаки чарівника пов'язували з Матіашем, головним персонажем комедії «*Matijaš grabancijaš dijak*» («Матіаш – чарівник-диякон») Титуша Брезовацького.

²⁷ У документації Інституту етнології і фольклористики збережено також запис богослова III розряду Міє Еттингера. Автор підготував об'ємну працю «*Poturica Franjo Filipović. Historička crta iz XVI vijeka*» («Записи Франьо Філіпповича. Історичні згадки із XVI століття»), де відтворено долю героя, а потім зрадника християн Франьо Філіпповича. Факти при описі майже в усій праці суголосні з текстами І. Ткалчица. Еттингер підтверджує походження назви споруди, яка зберігається протягом трьох століть, а можемо стверджувати, що й дотепер.

²⁸ Про історію в середині розповіді та інші нарративні стратегії А. Шеноа в тому романі читайте детальніше у праці І. Кукулевича [30].

²⁹ Кршнявий Ісидор (Ico) (1845–1927) – хорватський дослідник творів мистецтва, художник, перекладач, письменник, модернізатор і реорганізатор вищої школи і культурного життя в Хорватії.

³⁰ Детальніше про це [33, s. 84] можна прочитати в романі «*Zagrebački gomari*» («Загребські паломники»). Пані Шамшалович, яка цю історію розповіла в 1963 році, також говорила про процесію, які добре пам'ятала: «Загребська процесія вирушала до Бистриці щороку в серпні. Керували нею каноніки і міські поважні мужі. Залишки традиції наявні й після Другої світової війни. Учасники збиралися біля кафедральної церкви, а потім пішки йшли зі свічками через Слеман. Коли дзвонарі в Бистриці помічали паломників, починали дзвонити в усі дзвони, а процесія заходила до церкви, співаючи старі пісні...».

³¹ Маринкович Ранко (1913–2001) – хорватський прозаїк, драматург і есеїст. Роман «*Kiklop*» («Киклоп») (1965) вважається вершиною хорватського модерністичного письменства.

³² Це твердження Хитрець використовує як підзаголовок і присвяту у своїй книзі: «*Zagrebačke legende. Iznova ispričane i slobodno protumačene, uzvišenim i golicavim načinom ispisane, te Giovanniu Boccacciu, Adamu Baltazaru Krčeliću i Zagrebu gradu o devetstotoj obljetnici spomena posvećene*». («Загребські легенди. Знову відтворені й вільно витлумачені, викладені високим і величавим стилем про Джованні Боккаччо, Адама Балтазара Крчелича і місто Загреб, приурочені до 900-ї річниці»).

³³ Далібор Цвітан (1934–1993) – хорватський письменник, відомий своїми уподобаннями до екзистенційної проблематики, його есе демонстрували широку освіту і блискучий стиль.

Література

1. Barac A. August Šenoa. Studija. – Zagreb: izdanje «Narodne knjižnice», 1926.
2. Bogović M. Pjesnička djela: Pripoviesti. – Zagreb: MH, tisak K. Albrechta, 1849. – Sv. 2 : Krvavi most u Zagrebu. – S. 270–307.
3. Bogović M. Članci, pjesme. Šilo za ognjilo. Matija Gube / prir. J. Ravlić. – Zagreb : Matica hrvatska-Zora, 1968. – (Edicija Pet stoljeća hrvatske književnosti. – Kn. 31).
4. Bošković-Stulli M. Tradicijsko pričanje u gradu // Pjesme, priče, fantastika. – Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991. – S. 48–75.
5. Brešić V. Autobiografski Zagreb // Antologija suvremenog pjesništva o Zagrebu: Zrcalo. Časopis za poeziju Hrvatskoga filološkog društva. – Zagreb, 1994. – IV/2.
6. Brezovački T. Matijaš grabancijaš dijak // Dramska djela. Pjesme / prir. B. Hećimović. – Zagreb : Zora-Matica hrvatska. – (Edicija Pet stoljeća hrvatske književnosti. – Knj. 221973). – S. 89–142.

7. Bulić F. Car Dijklecijan. Njegovo ime, njegova domovina i mjesto gdje se je rodio; kada, gdje i kako je umro // Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva. – Zagreb : Tisak hrvatske kraljevske tiskare, 1918. – NS, XIV/1915–1919. – S. 99–171.

8. Cindrić P. Pjesme o Zagrebu 1743–1964. – Zagreb : Epoha, Matica hrvatska, 1965.

9. Croatia. Eine Zeitschrift in monatlichen Heften, mit besonderer Berücksichtigung des Vaterländischen Interesse. Unter Mitwirkung meherer Schriftsteller / herausgegeben von Franz Suppan. – Agram : Erster Jhg, 1839.

10. Cvitan D. Izabrani romani / izbor i pogovor K. Nemeč. – Zagreb ; Stajergraf, 2002.

11. Čitanka za pripravnici i niži odio šegrtskih (zanatičkih) škola / prir. Ž. Beer, D. Nemet i F. Nikolić. – Zagreb, 1926.

12. Dobronić L. Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas. – Zagreb : Školska knji-

ga, 1988. – III dopunjeno izdanje.

13. Dobronić L. Povijesni spomenici grada Zagreba. Razni protokoli. – Zagreb, 1992. – Sv. 22.

14. Dobronić L. Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. – Zagreb, 1992.

15. Erlih G. Iz starozagrebačke kronike: Kako su stari Zagrepčani slavili Kraljevo. – Zagreb : Glasilo Društva Zagrepčana, 1933.

16. Freudenreich J. Crna kraljica. Izvorna čarobna gluma s pjevanjem u dva razdjela i jednom predigrom, pod naslovom Prokletstvo na Medvedgradu. Svojim troškom na svijet izdao K. Stojšić. – Zagreb, 1858.

17. Gušić B. Medvednica, planinarski vodič. – Zagreb : «Sljeme», podružnica hrvatskoga planinarskog društva u Zagrebu, 1924.

18. Hitrec H. Zagrebačke legende. – Zagreb : Turistkomerc, 1994.

19. Hitrec H. Zagreb – hrvatska prijestolnica

- ca // Biblioteka «Hrvatski gradovi». – Zagreb, 1994. – Br. 1. – S. 15–24.
20. *Horvat J.* Hrvatski panoptikum. – Zagreb : Globus, 1982.
21. *Horvat R.* Prošlost grada Zagreba. – Zagreb : August Cesarec & ATLANTIC Paper, 1992.
22. *Jagić V.* Južnoslavenske narodne priče o grabancijašu dijaku i njihovo objašnjenje // Usmena književnost. Izbor studija i ogleđa. – Zagreb: Školska knjiga, 1971. – S. 265–283.
23. *Jerand D.* Šetnja Zagrebom pet dana. Povijesne crtice. – Zagreb: Tisak zaklade tiskare Narodnih novina, 1935.
24. *Klaić N.* Povijest Zagreba. – Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982. – Kn. 1: Zagreb u srednjem vijeku.
25. *Krčelić B. A.* Življenje blaženoga Gazotti Augustina, zagrebečkoga biskupa, iz vnogeh skup zbrano, i na peldu, i pobožnost, proti bl. biskupu po nekojem nevrednom ove biskupije mešniku, i stolne zagrebečke cirkve kanovniku z dopušćenjem poglavarov očive-sto domorodcem vučinjeno. – Zagreb, 1747.
26. *Krčelić B. A.* Annuae ili historija (1748–1767). – Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952.
27. Krležijana. – Zagreb : Leksikografski zavod «Miroslav Krleža», 1993. – 1. A–LJ.
28. *Kršnjavi I.* Božji sirotan. Roman iz 13. stoljeća. – Našice : Ogranak Matice hrvatske Našice, 1995. – Ponovljeno izdanje.
29. *Kukuljević I.* Događaji Medvedgrada // Arkiv za povjesticu jugoslavensku. – Zagreb, 1854. – N 3. – S. 31–76.
30. *Kukuljević I.* Narodne pripovjesti o Medvedgradu // Arkiv za povjesticu jugoslavensku. – Zagreb, 1854. – N 3. – S. 129–132.
31. *Kušan I.* Medvedgradski golubovi. – Zagreb : AGM, 1995.
32. *Marks L.* Vekivečni Zagreb. Zagrebačke priče i predaje. – Zagreb : AGM, 1994.
33. *Marks L.* Oral Tradition about the City of Zagreb in the Works of Šenoa // Narodna umjetnost. – Zagreb, 1994. – N 33/1. – S. 113–133.
34. *Marks L.* Zagrebačka usmena tradicija između ljubavi i politike // Narodna umjetnost. – Zagreb, 1996. – N 33/2. – S. 357–380.
35. *Marks L.* Usmena tradicija u Šenoinu djelu // Umjetnost riječi. – Zagreb, 1988. – XLII, 1. – S. 25–41.
36. *Marks L.* Usmena proza u hrvatskoj književnosti (na krajevima dvaju stoljeća) // Croatica. – Zagreb, 1988. – XXVII / 45–46. – S. 397–414.
37. *Marks L.* Das zeitgenössische Erzählen in Zagreb // Fabula 2000. – 41, 3/4. – S. 244–256.
38. *Marks L.* Legends about the Grabancijaš Dijak in the 19th Century and in Contemporary Writings // Acta Ethnographica Hungarica. – 2009. – N 54/2. – S. 319–336.
39. *Matoš A. G.* Vidici i putovi. Naši ljudi i krajevi / Matoš Antun Gustav. – Zagreb : Zora-Matica hrvatska. – Zora, 1967. – (Edicija Pet stoljeća hrvatske književnosti. – Kn. 65).
40. *Schenda R.* Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlicher Erzählens in Europa. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1993.
41. *Sijerković M.* Hrvatski vremenar // Vjesnik. – 1995. – 2 lipnja.
42. *Smailbegović E.* Narodna predaja o Sarajevu / Sijerković Milan. – Sarajevo: Institut za jezik i književnost, 1986. – Kn. 2.
43. Stari i novi Zagreb / Odgovorni urednik E. Laszowski. – Zagreb, 1926. – Sv. 1.
44. *Szabo Đ.* Stari Zagreb. – Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990.
45. *Šenoa A.* Pjesme / prir. Milan Šenoa i Slavko Ježić. – Zagreb : Binoza, 1932. – Kn. X. – 2 izd.
46. *Šenoa A.* Članci i kritike (Pabirci o crkvi svetoga Marka) / prir. A. Barac. – Zagreb : Binoza, 1934. – Kn. XIV.
47. *Šenoa A.* Zlatarovo zlato. – Zagreb : Mladost, 1963.
48. *Šenoa A.* Seljačka buna. Historična pripovijest XVI vijeka / Šenoa August. – Zagreb: Zora-Matica hrvatska, 1962. – (Edicija Pet stoljeća hrvatske književnosti. – Kn. 40).
49. *Šenoa M.* Moj otac. – Zagreb : Matica hrvatska, 1933.
50. *Šicel M.* Zagrebačke raglednice Antuna Gustava Matoša // Kaj. – Zagreb, 1984. – XVII/VI. – S. 17–27.
51. *Šimčik A.* Zagrebački Manduševac u narodnim pjesmama // Hrvatska revija. – Zagreb, 1933. – N 9. – S. 541–542.
52. *Tkalčić I.* Crna škola u Zagrebu // Zagrebački katolički list (Crkvenobogoslovni časopis) / urednik N. Horvat. – Zagreb, 1861. – XII/27. – S. 212.
53. *Tkalčić I.* Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske / Sabrao i troškom toga grada na sviet izdao Ivan Krst. Tkalčić. Svezak prvi. (Izprave: 1093–1399). – Zagreb : Brzotiskom K. Albrechta, 1889.
54. *Zagorka Jurić M.* Kći Lotrščaka. Čarobna riča o Manduši zlatokosoj i postanku slavnog kraljevskog grada na sedam kula. – Zagreb : Mladost, 1989.
55. *Zečević D.* Usmene predaje o seljačkoj buni i kmetskom životu u široj okolici Stubice // Narodna umjetnost (Folklor Gupčeva zavičaja). – Zagreb, 1973. – N 10. – S. 7–32.
56. *Zečević D.* Usmene predaje kao književna organizacija čovjekova doživljavanja povijesti i prirode // Narodna umjetnost (Folklor Gupčeva zavičaja). – Zagreb, 1973. – N 10. – S. 33–70.
57. *Zečević D.* Svakodnevno pripovijedanje i usmena književna tradicija u prigradskom selu Šestinski Kraljevec // Narodna umjetnost. – Zagreb, 1976. – N 13. – S. 123–140.

Переклад з хорватської Мирослави Карацуби